

İradə Məhərrəmov¹⁹

AZƏRBAYCAN ONOMASTİKASININ ÖYRƏNİLMƏQ TARİXİNƏ ÜMUMİ BAXIŞ

Onomastikanın öyrənilməsi və geniş şəkildə tədqiqatə cəlb edilməsi çox mühüm amillərdən biridir, çünki onomastik sistem dilin tarixi və xalqın tarixi ilə sıx bağlıdır. Azərbaycanca onomastik sistemin öyrənilməsi XX əsrin ikinci yarısından başlanılmış və bu sahədə davamlı olaraq irəliləyişlər əldə edilmişdir. Onomastikanın tarixi və öyrənilməsi məsələləri hər zaman dilçiliklərin diqqət mərkəzində olmuş, onomastika sistem ayrı-ayrılıqda tədqiqatə cəlb edilərək mühüm elmi yeniliklər əldə edilmişdir. A.Qurbanov Azərbaycan dilinin onomastik sisteminin qədimliyinə və onun təşkil olunduğu dil vəhədlərinin böyük coğrafi əraziləri əhatə etdiyinə diqqəti cəlb edərək yazır ki, "həzrki Azərbaycan ərazisi ilə yanaşı Qərbi Azərbaycanca (indiki Ermənistan), Cənubi Azərbaycanca (İran), Gürcüstan, Əfqanıstan və digər ölkələrdə olan minlərlə türk-Azərbaycan mənşəli onomastik vəhədlər təhlilə cəlb edilmiş və onomastik elmi tədqiqatlarda linqvistik mövqədən çox gərəklə və dəyərli fikirlər söylənilmiş əsaslı, inandırıcı mülahizələr irəli sürülmüşdür" (1, s. 5). Deməli, Azərbaycan dilinin onomastik sisteminə arşdırılan zaman yalnız qədim tarixi köklərə əsaslanmaqla kifayətlənməməli, eyni zamanda onun geniş sahəni əhatə etdiyini də unutmamalıyıq.

Hər bir dilin onomastik vəhədləri o dildə mövcud olan xüsusi adlardan təşkil olunur. "Dildə mövcud olan xüsusi adların cəmi onomastikanı təşkil edir. Deməli, onomastika hər hansı bir dildəki xüsusi adların məcmusudur. Məsələn, Azərbaycan dilinin onomastikası, özbək dilinin onomastikası, türkənən dilinin onomastikası" (2, s. 15). A.Qurbanovun fikirlərindən belə nəticəyə gəlmək olur ki, onomastik sistemi təşkil edən hər bir söz xüsusi adlardır və onların dilin lüğət tərkibində mühüm yeri vardır.

XX əsrin 60-cı illəri onomastika sahəsində mühüm addımlar atılmağa başlanılmış və nəticədə, onomastik sistemin geniş, əhatəli tədqiqinə böyük imkanlar yarandı. Sonralar onomastik sisteminin tədqiqi daha da sürətləndi və onun tədqiqi ilə bağlı müxtəlif istiqamətlərdən arşdırmalara başlanıldı. Buna səbəb dildəki hər hansı xüsusi adın, onomastik vəhədlərin ictimai-tarixi inkişafın məhsulu olmasıdır. Onomastik adlar keçmişin izlərini özündə qoruyub saxlayır və bu səbəbdən hər zaman onomastik vəhədlərin tədqiqatının aparılmasına böyük ehtiyac vardır.

Azərbaycan dilində onomastik vəhədlərin arşdırılmasında A.Qurbanovun böyük xidmətləri olmuşdur. O, adları dildə mühüm əmil kimi qiymətləndirmiş, onları çox vacib fərləndirici əmil hesab etmişdir. Adların mühüm əhəmiyyət daşıdığını qeyd edən dilçi əmil yazır ki, "dildə hər şeyin adı vardır. Ad olmasa insanlar, bütün canlı vəhədlər, əşya və hadisələri, habelə mühüm coğrafi obyektləri seçmək onları bir-birindən fərləndirmək qeyri-mümkün olardı. Buna görə də maddi varlığı öyrənmək, onu dərk etmək üçün duyulan, düşünilən hər şeyin tarixən adlandırılması başlıca şərt olmuşdur" (1, s. 9). Adların hər birinin ictimai-siyasi mühitdə, mədəni və sosial aləmdə mühüm və böyük diqqət cəlb edən amillərdən biri olmuşdur. Ona görə də A.Qurbanov onomastikaya aid iki cildlik böyük əsərlər yazmış onomastik sistemi ön plana çəkmişdir. Birinci cildi dilçi əlim XI fəsilə bölmüş, 1-ci fəsilədə onomastika və onomalogiya anlayışlarını izah etmiş, onomastik leksikanın dilin lüğət tərkibində mövqeyinə aydınlıq gətirmişdir. Müəllif onomastikanın sistem xarakterini daşıdığı qeyd etməklə, bərabər onomastik vəhədlərin linqvistik xüsusiyyətlərini də təhlil etmişdir. İkinci fəsilədə o, onomologiyanın nəzəri əsaslarından bəhs etmiş, onun yarımsöhbələri, növləri haqqında məlumat vermişdir. 3-cü fəsilədə onomologiyanın digər əmlərlə ədəbiyyatşünaslıq, tarix, etnoqrafiya, sosiologiya, coğrafiya, astronomiya, epiqrafika və estetikə ilə əlaqələrindən söhbət açmış, onları arasında mövcud olan əlaqələrin xarakteristikasını vermişdir. IV fəsilədə onomastik mənbələrlə toxunan tədqiqatçı, həmin mənbələrin təsnifini və xarakteristikasını vermişdir. Bəşinci fəsilədə müəllif onomastik tədqiqat üçün material toplamağın forma və üsullarını göstərmiş, növbəti fəsilərdə onomastikanın tədqiqi metodlarından, Azərbaycanca onomastikasının öyrənilmə tarixindən bəhs etmişdir.

İkinci cildə onomastik vəhədlərin bölgüsü verilmiş antroponimlər, etnonimlər, toponimlər, hidronimlər, zoonimlər, kosmonimlər, ktematonimlər hər biri ayrıca fəsilədə qeyd edilmişdir. İkinci fəsilədə dilçi əlim antroponimləri müəyən kateqoriyalara bölmüş, şəxs adı kateqoriyası, ata adı, soyad, ləqəb, təxəllüs, titül kateqoriyası adı altında qruplaşdırmışdır. Üçüncü fəsilədə Azərbaycan etnonimlərini də alt kateqoriyaya bölə tədqiqatçı etnonimlərin leksik-semantik, fonetik, etimoloji xüsusiyyətlərini də göstərmişdir. IV fəsilədə müəllif Azərbaycandakı toponimlərinin qruplarını, növlərini, arealını göstərmişdir. V fəsilədə Azərbaycandakı hidronimlərin qruplarını, növlərini, etimologiyasını göstərmiş, onların leksik-qrammatik cəhətlərinə diqqəti cəlb etmişdir. VI fəsilədə zoonimlərin prinsiplərini, leksik və qrammatik əlamətlərini qeyd etmişdir. VII və VIII fəsilələrdə kosmonimlər, ktematonimlər prinsiplərini ayrı-ayrılıqda tədqiqatə cəlb etmişdir. IX fəsilədə onomastik vəhədlərin əmələ gəlməsindən bəhs edən, tədqiqatçı əlim onların yaranması yollarını 6 bölmədə qruplaşdırmışdır. X fəsilədə onomastik vəhədlərin oetik və üslubi xüsusiyyətlərini qeyd edən müəllif orfoqrafik, orfoepik məsələlərə də diqqəti çəkmişdir. A.Qurbanovun arşdırmaları onomastika əlmində böyük irəliləyişə səbəb oldu və yeni onomastik tədqiqatların aparılmasına yol açdı.

O, onomastik leksikanın dilin lüğət tərkibində mövqeyindən danışarkən qeyd etmişdir ki, "dildəki xüsusi adların cəmi onomastik leksikadır. Onomastik leksika öz daxilində xırdalana bilər. Məsələn, antroponimik leksika – yəni şəxs adlarının cəmi, toponimik leksika – coğrafi adların cəmi" (2, s. 13).

A.Qurbanov onomastika problemlərinə hərtərəfli yanaşmış, onomastik sistemin ədəbiyyatşünaslıq, tarix, etnoqrafiya, sosiologiya, coğrafiya, astronomiya və s. ilə sıx əlaqəsi olduğunu qeyd etmişdir. Tədqiqatçı əlim onomastik materialların toplanmasına da diqqət yetirmiş, onomastik leksikanın toplanması yollarını qeyd etmişdir.

¹⁹ BDU-nun Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti kafedrasının müəllimi

Müəllif onomastikanın növləri ilə bərabər, onu tarixi və müqayisəli onomalogiya adı altında qruplaşdırmışdır. Təsviri onomalogiyadan danışarkən müəllif onun əsas əlamətlərini qeyd etmiş, onunla bağlı araşdırmaların müasir səciyyəyə aparıldığını diqqətə çatdırmışdır. “Təsviri onomalogiyanın müasir onomastik vahidlərinin tədqiqi və təhlili ilə məşğul olan müəyyən dilçilik şöbəsinin bir növüdür. Bu növ onomoloji tədqiqatlar, əsasən müasir onomastik sistemin mənzərəsini əks etdiriyinə görə təsviri xarakter daşıyır” (2, s. 39). Təsviri onomastika ilə tarixi onomastika arasında müəyyən fərqlər vardır ki, bu da onomastikanı öyrənmək metodlarında özünü biruzə verir. Təsviri onomalogiya onomastik sistemi müasir səviyyədə araşdırdığı üçün onu tarixi köklərlə bağlamaq olmaz. “Tarixi onomalogiya isə xüsusi adın mənşəyini xalqın tarixinin müxtəlif mərhələlərdə axtarır. Deməli, tarixizm onomalogiyanın bu növünün əsas əlamətidir. Məlumdur ki, tarixilik anlayış çox müxtəlifdir. Tarixi onomalogiya üncəq ayrı-ayrı xronoloji vəziyyətləri göstərməklə kifayətlənməməli, bu vəziyyətləri doğurdan əlaqə və səbəbləri də aşkar etməlidir” (2, s. 41-42). Müəllif müqayisəli onomalogiyani şərh edərkən yazır ki, “elə onomastik problemlər vardır ki, onları ancaq müqayisə ilə aydınlaşdırmaq olur. Belə faktorlar hər bir dildə, həm də müxtəlif qohum və yad dillərdə mövcuddur. Dil hadisəsi və qanunların bu istiqamətdə tədqiqi ilə müqayisəli onomalogiya məşğul olur. Onomalogiyanın bu növü üçün müqayisə daha vacib əlamətdir” (2, s. 42).

Onomastik sisteminin öyrənilməsi və sistemləşdirilməsi dilin tarixi köklərinə bələd olmağı, zamanla müəyyən dəyişikliyə uğrayan sözün hansı fonetik, orfoqrafik dəyişikliyə məruz qaldığını müəyyən etməyə kömək edir.

Azərbaycan dilində onomastik leksikanın öyrənilməsi dövrünü şərti olaraq belə qeyd edə bilərik:

1) Onomastik leksikanın ilk elmi tədqiqatı. Bu dövr A.Bakıxanovun adı ilə bağlıdır. Aydındır ki, A.Bakıxanovun məşhur “Gülüstanı-İrəm” poemasında bir çox yer adlarının – toponimlərin izahı verilmişdir. M.Adilov və A.Paşayev də A.Bakıxanovun Azərbaycan dilində ilk onomastik tədqiqatçı olduğunu qeyd edirlər. “Azərbaycan onomastikasının geniş elmi tədqiqinə ancaq son 20 ildə başlanılmış və hal-hazırda onun müxtəlif sahələri üzrə tədqiqatlar aparılmamışdır. Lakin Azərbaycanda (o cümlədən türkologiyada) onomastikanın ilk elmi tədqiqi A.Bakıxanovun və M.F.Axundovun adı ilə bağlıdır. A.Bakıxanov “Gülüstanı-İrəm” adlı əsərində bir çox toponimin izahını vermiş, “Əsərləri, risalələri, məktubları” adlı kitabında isə ilk dəfə olaraq titul və fəxri adları fərqləndirmiş və onların funksiyasını müəyyənləşdirmişdir” (3, s. 7). Gətirilən sitata əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, doğurdan da, onomastik sisteminin öyrənilməsi XIX əsrin birinci yarısında mövcud olmuş, ancaq sistemli xarakter daşmamışdır.

İkinci mərhələ kimi XX əsrin 50-ci illərindən başlayan və onomastik tədqiqatların təşəkkülü dövrü kimi dəyərləndirilə bilər. Bu dövrdən başlayaraq onomastik tədqiqatlar öz dövrünün mühüm və sistemli araşdırılması mərhələsinə keçdi. Adı çəkilən dövrdə onomastika ilə bağlı A.Qurbanovun araşdırmaları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Daha sonra M.Adilov, A.Paşayev və b. onomastik sahədə ardıcıl tədqiqat aparmışlar.

Üçüncü dövrü müstəqillik illərində onomastik tədqiqatlar adı altında dövrəldirə bilərik. Bu dövrdə A.Bağirov iki cildlik “Onomastika problemləri” adlı kitab çap etdirdi. Kitabın birinci cildinin 1-ci bölməsində müəllif antropologiya məsələsinə toxunmuş şəxs adlarını antroponimiya bölməsinə daxil etmişdir. “Azərbaycan dilinin antroponimik leksikasında xüsusi əhəmiyyəti və tutumu, forma və məzmunu ilə seçilən şəxs adları xalqımızın tarixi yaradıcılıq məhsulu və mədəni sərvətidir. Şəxs adları insan cəmiyyəti yarandığı gündən meydana gəlmiş, cəmiyyətin ictimai, siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni tərəqqisi ilə bağlı inkişaf yolu keçmiş, müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif şəraitdə formalaşmış, nəhayət dilimizdə şəxs adlarının müasir və zəngin sistemi yammışdır” (4, s. 9). Bölmədə şəxs adları onomastik sisteminin böyük bir hissəsini əhatə edir və insanlara məxsus zəruri əlamət kimi qiymətləndirilir. İnsanlara verilən xüsusi adlar onların bir-birindən fərqləndirməyə kömək edir və onların hər birinin mühüm tarixi əhəmiyyəti vardır. Tədqiqatçı şəxs adlarını əsrlərin, minilliklərin yadigarı adlandıran, belə sözlərin dilimizdə an qədim xüsusiyyətlərini, xalqımızın mədəni səviyyəsini, adət-ənənəsini özündə qoruyub saxladığını deyərək onları mühüm abidə də adlandırmışdır.

A.Bağirov “Onomalogiya problemləri” adlı əsərin 2-ci cildində hidronimlər, zoonimlər, fitonimlər, kosmonimlər, ktematonimlər haqqında ayrı-ayrılıqda məlumat vermiş, onomastik vahidlərin leksik-qrammatik xüsusiyyətləri haqqında məlumat vermişdir.

Qeyd edək ki, onomastik vahidlər üslubi baxımdan da tədqiqatə cəlb edilmişdir. Ə.Mikayılova “Onomastik vahidlərin üslubi imkanları” adlı əsərində onomastik vahidlərin Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubunun lüğət tərkibinə böyük təsir göstərdiyini qeyd edir. “Onomastik vahidlər Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubunun lüğət tərkibini zənginləşdirir, əsərin məzmununa, ideyasına, surət xəttinə və s. xidmət edir” (5, s. 3).

Onomastik vahidlərinin araşdırıldığı əsas məsələ xüsusi adlar olduğu məlumdur. Ona görə də onomastika çox zaman dilçiliyin müstəqil şöbəsi kimi qəbul edilir. Onomastik vahidlərin tədqiqatə cəlb edilməsi yalnız dilçilik baxımından deyil, bir çox elmlərlə əlaqəli öyrənilir ki, bunu da demək olar ki, bir çox dilçilər yekdilliklə qəbul edirlər. “Hər hansı bir onomastik vahidin yaranma tarixini bilmək isə bizi həmin dövrdə xalqımızın yaşayış tərzini, adət-ənənəsini, psixologiyasını, dini mənsəblərini, milli təfəkkürünü, müxtəlif xalqlarla əlaqə, əhalinin iqtisadi durumunu və s. haqqında müəyyən təsviri yaranır” (5, s. 6). Deməli, onomastik vahidlərin öyrənilməsi tarixi baxımdan bizi ən qədim dövrlərə aparır, həmin dövrdə xalqın mədəniyyəti, dünyagörüşü, mədəni həyatı ilə tanış edə bilər.

Müstəqilliyin qazanılması bir çox sahələrdə yeniliklərin tətbiqi eləcə də milli varlığımız, dilimiz, tariximiz və s. üçün yeni səhifələr açdı. Müstəqilliyin bərpası milli düşüncənin formalaşması onomastik sistemdə də zamanla mövcud olmuş, sonralar dəyişdirilmiş bir çox adların bərpasına yol açdı. Eləcə də zamanın tələbi ilə dilimizə yeni onomastik vahidlər daxil olmağa başladı. Sözsüz ki, onomastik sistemdə dəyişiklik milli maraqlara, milli düşüncəyə, tarixi köklərə əsaslanaraq aparılmağa başlandı.

Y.Cəfərlı müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin onomastik sistemində çox ciddi dəyişiklərin olduğunu qeyd edərək yazır ki, “bu mərhələ Azərbaycan toponimiyasında uzun illərdən sonra, nəhayət ki, milli köklərə qayıdış kimi səciyyələndirilməlidir. Azərbaycan ruhuna yad ideologiyaların xalqın, torpağın yaddaşından xalqın, torpağın yaddaşından silib unudulmağa çalışdığı qədim adlarımızın geniş tərkiblə bərpası prosesi məhz bu dövrdən başlayır. Məzmununda bütöv bir tarix yaşadan coğrafi adlarımız məhz bu dövrdə yenidən öz statusuna qaytarılmış, Azərbaycan toponimik mühiti yad formatlardan xeyli dərəcədə təmizlənmişdir” (6, s. 24-25).

Qeyd edək ki, onomastikanın müxtəlif sahələri ilə bağlı müxtəlif araşdırmalar aparılmış XX əsrdə M.Baharlı “Azərbaycan” adlı kitab nəşr etdirdi və Azərbaycan haqqında bir çox məlumat verməklə bərabər bəzi yer adlarının da etimologiyasına dair maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür” (7, s. 20-64). Buradan belə nəticəyə gələ bilərik ki, Azərbaycanda onomastik vahidlərinin araşdırılması mühüm əhəmiyyətə və dərindən tədqiqatə cəlb edilmişdir.

Deməli, onomastik vahidlərlə bağlı tədqiqatlar dilçilik, tarix, etnoqrafiya, coğrafiya, ədəbiyyatşünaslıq üçün çox mühüm mənbədir. Onomastika elminin inkişafı XX əsrin 50-ci illərindən sonra daha sistemli xarakter daşımağa başlasa da, onunla bağlı ilkin məlumatlar daha əvvəlki əsərlərə aid edilir. A.Bakıxanovun araşdırmaları onomastik tədqiqatlar üçün başlanğıc mərhələ hesab edilərsə də, sonrakı dövrdə tarixi proseslər belə tədqiqatların sistemli aparılmasına imkan verməmişdir. Sovet dövründə tədqiqatlar sistemli xarakter almış, müstəqillik illərində isə daha milli xarakter almışdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Qurbanov, A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları / A.Qurbanov [2 cildə]. – Bakı, c.2. – 2019. – 432 s.
2. Qurbanov, A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları / A.Qurbanov [2 cildə]. – Bakı, c.1. – 2019. – 280 s.
3. Adilov, M. Azərbaycan onomastikasi / M.Adilov, A.Paşayev – Bakı: Elm. – 2019. – 104 s.
4. Bağirov, A. Onomalogiya problemləri / A.Bağirov [2 cildə]. – Bakı: Elm və təhsil, c. 1. – 2010. – 436 s.
5. Mikayılova, Ə. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları / Ə.Mikayılova. – Bakı: Məmar Nəşriyyat-Poliqrafiya. – 2008 – 302 s.
6. Cəfərlı, Y. Azərbaycan dilinin onomastikasi müstəqillik dövründə / Y.Cəfərlı. – Bakı: Elm və təhsil. – 2014. – 386 s.
7. Vəliyev, M. Azərbaycan / M. Vəliyev. – Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı. – 1993. – 192 s.

Açar sözlər: onomastika, onomastik vahidlər, onomastikanın araşdırılma tarixi

Key words: onomastics, onomastic units, history of onomastics research

Ключевые слова: ономастика, единицы ономастики, история исследования ономастики

Azərbaycan onomastikasının öyrənilmə tarixinə ümumi baxış

Xülasə

Azərbaycan dilində onomastik vahidlər dilin leksik sistemində çox mühüm rol oynayır və xüsusi adların araşdırılması ilə məşğul olur. Onomastik sistemin özünəməxsus şöbələri vardır ki, bu da onomastikanın müstəqil sahə kimi formalaşmasına imkan verir. Onomastik sistemdə yer alan antroponimlər, toponimlər, etnonimlər, zoonimlər və s. yarımşöbələrin ayrı-ayrılıqda araşdırılması və müxtəlif aspektlərdə tədqiqatə cəlb edilməsi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda onomastik sistemin tarixi baxımdan araşdırılması A.Bakıxanovun adı ilə bağlıdır. Daha sonra XX əsrin əvvəllərində bu sahədə sistemli araşdırmalar aparılmış, mühüm elmi yeniliklər əldə edilmişdir. Müstəqillik illərində onomastik tədqiqatlar milli və mədəni köklərimizə bağlılıqla seçilir.

An overview of the history of the study of Azerbaijani onomastics

Summary

Onomastic units in the Azerbaijani language play a very important role in the lexical system of the language and are engaged in the study of special names. The onomastic system has its own departments, which allows onomastics to be formed as an independent field. Anthroponyms, toponyms, ethnonyms, zoonyms, etc. in the onomastic system. It is very important to study the subdivisions separately and to involve them in research from different aspects. The historical study of the onomastic system in Azerbaijan is connected with the name of A. Bakıxanov. Then, in the early twentieth century, systematic research was conducted in this area, important scientific innovations were obtained. During the years of independence, onomastic research is distinguished by its connection to our national and spiritual roots.

Обзор истории изучения азербайджанской ономастики

Резюме

Ономастические единицы в азербайджанском языке играют очень важную роль в лексической системе языка и занимаются изучением специальных имен. В ономастической системе есть свои отделения, что позволяет формировать ономастику как самостоятельную область. Антропонимы, топонимы, этнонимы, зоонимы и др. в ономастической системе. Очень важно изучать подразделения по отдельности и вовлекать их в исследование с разных сторон. Историческое изучение ономастической системы в Азербайджане связано с именем А. Бакиханова. Затем, в начале XX века, были проведены систематические исследования в этой области, были получены важные научные новшества. В годы независимости ономастические исследования отличаются своей связью с нашими национальными и духовными корнями.